

**A magyar egyezményes hangjelölés.** (Papp István: *Leíró magyar hangtan*. Bp., 1966. 35–38.) A gyakorlati helyesírás betűi és betűkapcsolatai a tájnyelvi változatoknak még csak hozzávetőleges jelölésére sem elegendők. A nyelvjárási szöveglejegyzések például nálunk már régtől fogva megjelölik a nyílt *e* mellett a zárt *ě* hangot; szükség volt továbbá az ajakműködés nélkül képzett rövid *á* hang írásos megkülönböztetésére, a hasonulásos és összeolvadásos hangjelenségek hű fonetikai jelölésére (*měllázd* 'mevlásd') stb. Minden nyelvjáróterületnek vagy vidéknek a hangállománya különbözik a többitől. CSÚRY BÁLINT „Szamosháti szótár”-ában és más szamosháti közléseiben kénytelen volt a szamosháti nyelvjárás sajátos, *i*-be hajló *é* hangjának jelölésére új betűjelet — az *ě*-t — bevezetni. Voltak törekvések a SETÄLÄ-féle finnugor hangjelölési rendszer alkalmazására nyelvjárásaink szöveglejegyzéseiben. Így WICHMANN csángó szótárának adatai finnugor köntösben láttak napvilágot. A magyar nyelvjárás kutatás több évtizedes gyakorlatának tapasztalatait hasznosítva igyekeztek újabban kiküszöbölni a tarkaságot és következetlenséget a magyar nyelvjárás lejegyzésekből, s DEME LÁSZLÓ (MNyj. II, 18—37) tervezetet dolgozott ki a hangjelölés egységesítésére — elsősorban a Magyar nyelv atlasz s általában a nyelvjárásleírás és nyelvjárás kutatás igényeinek szemmel tartásával. A tervezetet az 1949-ben tartott nyelvészkongresszus megvitatta és elfogadta. Részleteiben a jelölés egyre finomodott — elsősorban a Nyelv atlasz-felvételek tapasztalatai alapján. Ma már ezt a hangjelölési rendszert használják a nyelvjárás kutatásban, de egyre jobban tért hódít a nyelvtörténeti fejtegetésekben is.

Az egyezményes hangjelölés célja az, hogy egységet teremtsen a nyelvjárás közlések átírásában, s így lehetővé tegye a különböző gyűjtők és kutatók lejegyzéseinek egybevetését. Legfőbb elv a fonematikus írás és a fonetikai szempont harmonikus összeegyeztetése. A fonémák jelölésére szolgálnak az alapjelek, a fonetikai finomságok jelzésére pedig a mellékjelek. Kerüli ez az átírás a mellékjelek felesleges halmozását, s arra törekszik, hogy lehetőleg egyetlen mellékjellel fejezze ki az alapjel által jelölt hangtól való eltérést. Ilyen módon igyekszik eleget tenni az elmélet és a gyakorlat, a pontosság és az olvashatóság ellentétes követelményeinek.

Alapul a magyar helyesírás szolgál. Innen került ki az alapjelek túlnyomó többsége, továbbá az az írásszokás, hogy a mássalhangzó hosszúságát és kettőzött voltát egyaránt betűkettőzéssel jelezzük, végül az a gyakorlat, hogy betűcsoportok meghatározott hangcsoportot jelképezhetnek, s így bizonyos esetekben a hasonulásos és összeolvadásos az írásban jelöletlenül maradhatnak.

Az egyezményes hangjelölési rendszer a jel = hang alapelv mellett (hogy ti. egy jel csak egy meghatározott hangot jelöljön, mégpedig következetesen minden helyzetben) bevezeti, illetőleg kiaknázza azt az elvet, hogy jelcsoport = hangcsoport, hogy ti. egy betűcsoport mindig ugyanazt a hangcsoportot jelképezze. Minthogy például a magyarban a *g* előtti nazális szabályosan, törvényszerűen hátrább képződik a rendes *n* hangnál, felesleges külön jelhez folyamodni a hátul képzett (palatális v. veláris) orrhangú mássalhangzó lejegyzésére: írható — a helyesírás gyakorlatának megfelelően — *n* betűvel annak az elvnek alkalmazásával, hogy jelcsoport (*ng*) = hangcsoport (*ng*). Ha mégis előfordul, hogy a *g* előtt dentális orrhangot

ejtenek, akkor ezt — a jelcsoport egyik tagjának saját értékében való ejtését — kell az írásban megjelölni (*in'g*).

Alapjelek: a helyesírás egy- és kétjegyű betűi + a következő betűjelek:

$\ddot{a}$  = legalsó nyelvállású *e* (pl. palóc *näm* 'nem'),

$\acute{a}$  = ajakkerekítés nélküli *a* (pl. palóc *kápá*),

$\ddot{e}$  = középső nyelvállású *e* (nyelvj. *mënĕk* 'megyek'),

$\text{æ}$  = alsó nyelvállású *ö* (pl. erdélyi *ærdæg*),

$\bar{\ddot{a}}$  = az  $\ddot{a}$  hosszú párja,

$\bar{\acute{a}}$  = az  $\acute{a}$  hosszú párja (pl. *āra* 'arra'),

$\bar{e}$  = az *e* hosszú párja (pl. *ēre* 'erre'),

$\bar{\text{æ}}$  = az  $\text{æ}$  hosszú párja,

$\eta$  = palatális *n* (csak akkor írjuk, ha az utána álló *k* vagy *g* kiesett, pl. *miŋ magunk*).

Mellékjelek magánhangzóknál: 1. nyílhegy betű alatt a nyílhegy iránya szerint a rendesnél felsőbb, alsóbb, elülsőbb vagy hátulsóbb nyelvállást jelképez; 2. pont, ill. karika betű alatt a rendesnél kerekítetlenebb, ill. kerekítettebb ajakműködést jelez; 3. hullámvonal betű alatt orrhangú (pontosabban: orr-szájhangú) ejtés kifejezője; 4. időtartam-jelölés: a hosszúságot éles ékezet, laza ejtés esetén vízszintes vonal jelöli a betű felett; félhosszúság jele a tompa ékezet; a rövid hang jelöletlen; az igen rövid hang betűjét a sor fölé emeljük; 5. diftongus csökkentett nyomatékú tagját alul lefelé nyitott félkörrel jelezzük; ha a két tag nyomatéka egyforma, akkor a két betűt átölelő, felfelé nyitott ívvel fogjuk össze őket.

Példák a magánhangzók mellékjeleire:

$\acute{e}$  = az *é*-nél valamivel felsőbb nyelvállású,

$\grave{e}$  = az *é*-nél valamivel alsóbb nyelvállású,

$\grave{a}$  = az *á*-nál valamivel elülsőbb nyelvállású,

$\grave{e}$  = az *e*-nél valamivel hátulsóbb nyelvállású,

$\ddot{u}$  = az *ü* ajakkerekítése kissé szélesedik,

$\grave{i}$  = az *i* széles ajaknyílása kissé kerekített,

$\acute{e}$  = orron át ejtett *é* (*péz* 'pénz'),

$\acute{o}$  = hosszú *ó* (mint a helyesírásban),

$\bar{o}$  = elnyújtott *o* (pl. *ōlvas*),

$\grave{o}$  = félhosszú *o*,

$^o$  — igen rövid *o* (*kuk<sup>o</sup>rica*),

$\underline{uo}$  = erősödő diftongus: az első tag a csökkentett nyomatékú,

$\underline{u\grave{o}}$  = gyengülő diftongus: a második tag a csökkentett nyomatékú,

$\underline{uo}$  = lebegő diftongus: a két tag egyenlő nyomatékú.

Mellékjelek mássalhangzóknál: 1. nyílhegy a betű alatt a szokásosnál hátrább húzott nyelv működés jelölésére; 2. a betű alatti pont a szájpaddás legmagasabb pontján visszahajtott nyelvhegygel való (ún. kakuminális) hangképzést jelez; 3. a jésített hangot fent (többtagú betűjel esetén az utolsó betű fölött) kitett vesszővel jelöljük akkor, ha a köznyelvben ilyen jésített hang nem fordul elő; egyébként a helyesírás *y*-os betűkapcsolatait használjuk; 4. a

félhosszúság jele a fent jobbra kitett tompa ékezet; a túl-rövid ejtést a betű sor fölé emelése jelzi.

Példák a mássalhangzói mellékjelekre:

$\underset{\sim}{t}$  = a rendesnél hátrább képzett (posztalveoláris) *t*,

$\underset{\sim}{t}$  = a szájpaddlás közepén visszahajtott nyelvheggyel képzett (kakuminális) *t*,

$\acute{s}$  = jésített *s*,

$s\acute{z}$  = jésített *sz*,

$zzs'$  = jésített hosszú, ill. kettőzött *zs*,

$\grave{l}$  = a szokásos hosszú *l* (azaz *ll*) rövidebb ejtése: félhosszú *l*,

$\grave{s}$  = félhosszú *s*,

$dz\grave{s}$  = félhosszú *dzs*,

$^n$  = túl-rövid *n*

A mássalhangzócsoportokban bekövetkezett változásokat csak meghatározott esetekben jelöljük, máskor (a jelcsoport = hangcsoport elv alapján) jelöletlenül hagyjuk éppúgy, mint a gyakorlati helyesírásban. 1. Az összeolvadást jelöljük: *eccer* 'egyszer', *láttya* 'látja', *ágygön* 'átjön', *renceres* 'rendszeres'. 2. A teljes hasonulást jelöljük: *mekkérdez* 'megkérdez', *othatta* 'ott hagyta', *ek kis* 'egy kis', *mebbánt* 'megbánt'. 3. A zöngéesség szerinti részleges hasonulást általában jelöljük: *uty hatyta* 'úgy hagyta', *hoszt ki* 'hozd ki', *tardzs benne* 'tartsd benne' v. 'tartsd benne'; *Vazsvár* 'Vasvár', *ötfen* 'ötven'. Nem jelöljük viszont a *j* zöngétlenülését, amely bizonyos hanghelyzetekben szabályosan bekövetkezik, pl. *kapj, férjtől*. Ha az illető helyzetben mégsem következnek be a *j* zöngétlenülése, arra a választójel alkalmazásával hívjuk fel a figyelmet, pl. *fér'j*. 4. A képzés helye szerinti részleges hasonulást rendszerint nem jelöljük, pl. *senki, ing, hamvas*. Ha azonban eredeti *n* változik  $\underset{\sim}{m}$ -re a rá következő *v* hatása alatt, akkor *m*-et írunk: *homvéd* 'honvéd', *vam velem* 'van velem'. Ha pedig a szokásos hasonulás mégsem következnek be, azt választóvonallal jelezzük, pl. *in'gó, nem' véletlen*. 5. A jésítéses részleges hasonulást nem jelöljük, pl. *konty, rongy, vadnyúl, hölgy, mingyárt*. Ha a megfelelő hangcsoportban a szokásostól eltérő módon nem következnek be a hasonulás, akkor ezt választóvonallal jelezzük, pl. *ron'gy*. 6. Mássalhangzó elízioja esetén az átírás nem jelöli a kiesett hangot, pl. *asz hitte* 'azt hitte', *hosz ki* 'hozd ki'. 7. Egyes nyelvjárásokban szóvégi mássalhangzó zöngétlenülése is megfigyelhető. A gyengébb zöngétlenülést a megfelelő zöngés mássalhangzó nagybetűjével kell jelölni (pl. *aD, méZ*), az erős fokú zöngétlenülést a megfelelő zöngétlen hang jelével fejezzük ki (pl. *at, mész*).